

ATOIY G'AZALLARIDA METAFORALARNING QO'LLANILISHI

D.D.Mamarajabov¹

Mas'ul muallif: Mamarajabov Dilshod Doniyorovich, Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida mustaqil izlanuvchisi(PhD).

Accepted: 22 Sentabr 2026

Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Mamarajabov, D. D. ATOIY G'AZALLARIDA METAFORALARNING QO'LLANILISHI / D. D. Mamarajabov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 2. — B. 93–96.

1. Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida mustaqil izlanuvchisi(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola XV asr chig'atoy adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Atoiy ijodidagi metaforik tizim, majozlar, iste'ora va tasavvufiy ramzlarning qo'llanilish xususiyatlariga bag'ishlangan. Maqola muallif g'azallari asosida shoirning diniy-falsafiy, ishqiy-estetik, tarixiy va xayoliy-tasavvuriy metaforalarni qanday birlashtirgani tahlil qilingan. Maqolada Atoiyning ilohiy ishqni, zohiriy va botiniy go'zallikni ifodalashda qo'llagan badiiy vositalarining semantik chuqurligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Atoiy, g'azal, metafora, istiora, tasavvuf, majoz, chig'atoy adabiyoti, ilohiy ishq, badiiy ramz.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОР В ГАЗЕЛЯХ АТАИ

Аннотация. Данная статья посвящена особенностям применения метафорической системы, иносказаний, истиары и суфийской символики в творчестве Атаи, одного из крупнейших представителей чагатайской литературы XV века. На материале газелей поэта анализируется, каким образом Атаи объединяет религиозно-философские, любовно-эстетические, исторические и воображаемо-образные метафоры. Раскрывается семантическая глубина художественных средств, используемых Атаи для выражения божественной любви, внешней и внутренней красоты.

Ключевые слова: Атаи, газель, метафора, истиара, суфизм, иносказание, чагатайская литература, божественная любовь, художественный символ.

THE USE OF METAPHORS IN ATAI'S GHAZALS

Abstract. This article examines the distinctive features of the metaphorical system, figurative expressions, isti'ara (metaphorical imagery), and Sufi symbolism in the works of Atai, one of the prominent representatives of 15th-century Chagatai literature. Based on the poet's ghazals, the study analyzes how Atai integrates religious-philosophical, romantic-aesthetic, historical, and imaginative metaphors. It also explores the semantic depth of the artistic devices employed by Atai to express divine love, as well as outward and inner beauty.

Keywords: Atai, ghazal, metaphor, isti'ara, Sufism, figurative expression, Chagatai literature, divine love, artistic symbol.

Kirish. Sharq mumtoz she'riyatida, xususan, chig'atoy adabiyotida metafora (arabcha "majoz" va "istiora") so'zning to'g'ri ma'nosidan ko'chib, boshqa bir ma'noda, ya'ni o'xshatish, ramz yoki kinoya orqali ishlatilishini anglatadi. Atoiyning g'azallari mazkur badiiy vositalarning eng yuksak va murakkab namunalar bilan boydir. Shoir o'z asarlarida nafaqati majoziy go'zallikni tasvirlashda, balki ilohiy haqiqatlarni, tasavvufiy sirlarni va insonning bu keng olamdagi o'rne, mavqeyini ifodalashda ham metaforalardan keng foydalangan.

Asosiy qism. Atoiy ijodidagi metaforik dunyoqarashning to'liq va rang-barang manzarasini namoyon etadi. Bu matnlarda "Qur'on" oyatlari, hadislar, tarixiy qissalar, tasavvufiy atamalar va tabiat hodisalari shoirning o'ziga xos badiiy "metamorfoza"si orqali qayta ishlangan. Ushbu maqolada g'azallar asosida Atoiy metaforalarini bir necha yo'nalishda: diniy-falsafiy, ishqiy-estetik, tarixiy-adabiy va tasavvufiy ramzlilar sifatida tahlil qilindi.

Atoiy g'azallarida Islom dini, "Qur'oni Karim", hadislar va Islom tarixiga oid tushunchalar chuqur metaforik yuklama kasb etgan. Shoir bu orqali ma'shuqaning (yoki Haqiqatning) ulug'vorligini, insonning koinotdagi mohiyatini ifodalaydi.

"O'shal kunkim huvaydo bo'ldi arvoh,

Saroyi "kuntu kanzan" topti miftoh.

Yoqildi o'rtada mushkoti odam,

Vujudung bo'ldi ul mushkota misboh".

Bu yerda "Kuntu kanzan"(Men yashirin xazina edim...) hadisi metaforik kalit (miftoh) sifatida keltirilgan. "Mushkoti odam"(inson chirog'i) esa inson tanasini ilohiy nurning mazhari sifatida metaforizatsiya qiladi. Shoirga tasavvuriga ko'ra inson vujudi xuddi chiroqdon(mishkot)ga o'xshaydi va u ilohiy sirning (xazinaning) ochilishi bilan

yonadi. Bu yerda "misboh"(tasbeh, donalar) metaforasi orqali insonning zikr va ilohiy tartibga bo'ysunishi, vujudning tasbeh donalaridek bir butunlikka ekanligi ifodalangan.

Shoir maqto'v obyekti(ma'shuqa yoki ulug' zot)ni ulug'lashda payg'ambarlar va avliyolarga oid metaforalardan foydalanadi:

"Nubuvvat bobining qufl-u kalidi,
Sanga topshurdi oxir damda Fattoh.

"Aliyyun bobuho" sen "shahri hikmat",

Eshikingning gadoyimen qil illoh". "Fattoh"(eshiklarni ochuvchi, g'olib) Allohning ismlaridan biri bo'lib, bu yerda ma'naviy yo'lning (sayr-u suluk) ochilishini anglatadi. "Aliyyun bobuho"(Ali shaharlarning eshigidir) maqoliga tayanib, ma'shuqa yoki ulug' zot "shahri hikmat"(hikmat shahri) deb metaforizatsiya qilingan. Bu yerda majoziy go'zallik bilan ilohiy bilim markazi o'rtasida sintez hosil qilingan.

Ishqiy g'azallarda ma'shuqaning zulmi va go'zalligi tarixiy ramzlar orqali ifodalanadi:

"Ko'zlaringdur, ey sanam, kuffori Haybardin murod" misraida ma'shuqaning qora, qahrli ko'zlari "Haybar qal'asining kofirlari"ga o'xshatiladi. Haybar jangi Islom tarixida eng shiddatli va g'alaba qozonish qiyin bo'lgan janglardan biri hisoblanadi. Shoir ko'zlarning "qora"ligi, "qahrli"ligi va oshiqning diliga soladigan vahimasini shu metafora orqali kuchaytiradi (mubolag'a va tarixiy metafora sintezi).

"Muhabbat sharbati gar no'sh birla sozvor ersa,

Husayni Karbalog'a ne uchun qonin zilol aylar". Bu juda chuqur va og'riqli metaforadir. Karbodagi qonning zilol(suv)ga aylanishi yoki suvning qonga aylanishi tasavvufda "fido bo'lish", "haqiqiy ishq yo'lida jon berish" ramzidir. Shoir ilohiy va yerlik ishq yo'lida qon to'kishni (jazm qilishni) Karbalo fojiasi metaforasi orqali ifodalab, ishqning qanchalik qurbonlik talab qilishini ko'rsatadi.

Atoiy ma'shuqaning tashqi go'zalligini tasvirlashda tabiat va kosmos hodisalarini metafora sifatida ishlatadi. Bu yerda tashbeh (o'xshatish) va istiora (ko'chma ma'no) bir-biriga singib ketgan.

Ma'shuqaning yuzi quyosh, oy, oq chodir; zullari qorong'ulik, tun, ilon; ko'zlari esa kamon, xanjar, Ka'ba kabi metaforalar orqali beriladi.

"Gar qarorsiz ko'zlaring oq uy ichinda o'ynasa,

Men kelib chafdin bubaklaringga dermen did-did". "Oq uy"(oq chodir) – ma'shuqaning oq, yorug' yuzi metaforasi. "Bubak"(ko'z qorachig'i) esa shu chodirning ichidagi yashirin sir yoki sanam sifatida talqin qilinadi.

Yana bir o'rinda:

"Joning uchun ko'zungnung iki ka'batina,

Rasmedurur qadim hamesha qimor-u iyd". Ko'zlar "Ka'ba"ga metaforizatsiya qilingan. Ka'ba – musulmonlarning qiblisi, sajda qiladigan joyi. Oshiq uchun ma'shuqaning ko'zi eng muqaddas qibla, u yerda doimiy "qimor" (tavof qilish, aylanish) va "iyd"(bayram) hukm suradi. Bu yerda diniy qibla tushunchasi ishqiy metaforaga aylangan.

Quyidagi g'azalda bahor va go'zallik metaforalari uyg'unlashgan:

"Kel, ey sanam, ki bo'ldi yana navbahor-u iyd

Kim, xushturur kishiga visoli nigoru iyd". "Navbahor" – yoshlik, go'zallik, visol(qovushish) ramzi. Ma'shuqaning lablari "la'l"(yoqut), ko'zlari esa "lolazor" metaforasi orqali beriladi.

"Ber jur'as bu tashnaga la'ling zilolidin,

lyde, ki jam' bo'lsa mayi xushguvoru iyd".

"La'ning ziloli" (yoqutning suvi/shudringi) ma'shuqaning lablaridan chiqadigan shirin so'z yoki o'puchning hayotbaxsh suviga (zimzami kavsarga) o'xshatilishi orqali murakkab metafora hosil qilingan.

"Bori xanjar chekmasin nozik beling, g'amzang istar,

Gar meni o'lturmak ersa ushbu xanjardin murod". Nozik qaddi-qomat "xanjar"ga, g'amza(ma'no bilan qarash) esa "yulduz" yoki "tilsim"ga metaforizatsiya qilingan. Xanjar – o'ldiruvchi qurol, lekin oshiq uchun ma'shuqaning belidan keladigan xanjar zarbi ham ne'matdir. Bu o'ziga xos "paradoks"(ziddiyatli metafora) bo'lib, ishqdagi azobdan lazzat olish(tasavvufiy "rizoyu taslim") falsafasini ifodalaydi.

Atoiy g'azallarida tasavvufiy atamalar shunchaki so'z o'yini emas, balki chuqur falsafiy metaforalar sifatida qo'llanilgan. May, mayxona, soqi, pir, murid, kavsar, tuba kabi tushunchalar yerlik ilohiy ishqning ramzlaridir.

"Sevgani usruk ko'zung birla labingni jon ila,

Piri mayxona Atoyi olida bo'ldi murid". Bu yerda "mayxona" – haqiqatni anglash joyi, "pir" – ma'shuqa(yoki Haqiqat), "murid" esa shoirning o'zidir. Ma'shuqaning ko'zi va labi orqali "may"(ilohiy ma'rifat) ichish tasavvufiy fanoning metaforasidir.

"Shohid bila bir bo'lsa Atoyig'a ne ta'na,

Vahdat yulida ekti guli shohidu mashhud". "Shohid"(go'zallikni tomosha qiluvchi yoki go'zallikning o'zi) va "mashhud"(ochiqdan-ochiq ko'rinib turgan haqiqat) tushunchalari "Vahdat"(Yagonalik) yo'lida metaforik gulga aylantirilgan. Shoirning ta'kidlashicha, majoziy go'zallikda ilohiy yagonalikni ko'rish Haq yo'lidagi eng oliy maqsaddir.

"Zohido, hur-u qusur-u Kavsar-u Tubi sanga,

Bizga dilbar vaslidur dunyovu uqbodin murod". "Kavsar" va "Tubi" jannat ramzlari bo'lib, ular bu yerda ma'shuqaning visoliga qiyoslanmoqda, aniqrog'i, visol ulardan afzal ekanligi aytilmoqda. Bu metafora orqali shoir zohidlarning jannatga bo'lgan ishtiyoqini tanqid qilib, haqiqiy oshiq uchun "jannat" ma'shuqaning hijroni va visolida ekanligini isbotlaydi.

Atoiy o'z g'azallarida mumtoz adabiyot va tarixdagi qahramonlarni metaforik figuralar sifatida ishlatadi. Bu usul she'rning intertekstual (matnlararo) bog'liqligini ta'minlaydi.

"Firdavsiy Tusi ne shikoyat qilur erdi,

Gar xatti Ayozi o'lmasa "Shahnoma"i Mahmud". Bu juda noyob va chuqur metaforadir. Firdavsiyning "Shahnoma"si Mahmud G'aznaviy saroyida yozilgan. Ayozi esa Mahmudning sevimli g'ulomi, go'zallik va vafoning ramzi hisoblanadi. Shoir metaforik tarzda shunday deydi: agar Ayozi go'zalligi (yoki Ayozi bo'lgan ishq) bo'lmaganda, Firdavsiy "Shahnoma"ni yozmasdi yoki undan shikoyat qilardi, ya'ni go'zallik va ishq ulug' asarlarning, tarixiy yodgorliklarning yaratilishiga sabab bo'luvchi asosiy kuch, metaforik kalitdir.

"Jam-u Jamshed-u Fag'fur-u Kaykovusning bojin,

G'aniliq qahramonindin ko'zungni poymol aylar". "Jam" yoki "Jamshid" – qadimgi Eron afsonaviy podshohi, jahongirlik va saltanat ramzi. "Fag'fur" (Xitoy podshohi) va "Kaykovus" ham ulug'vorlik timsoli sanaladi. Shoir bu tarixiy saltanatlarining "bojini" (soliq yoki xirojini) ma'shuqaning "g'aniliq qahramoni" (yuzidagi xol yoki qahrli ko'z) oldida arzimasi narsaga aylantiradi. Bu yerda tarixiy saltanat metaforasi orqali ishq va go'zallikning dunyoviy hokimiyatdan yuksakligi ko'rsatilgan.

Atoiyning metaforik tizimi o'ziga xos leksik boylik va murakkab sintaktik qurilmalarga asoslangan. Shoir g'azallarida "hablul varid" (tomir ipi - gulning tomiri), "hal min mazid" (yana bormi? – ziyoda bo'lsin ma'nosida), "rahmatan lilolamin" (olamlarga rahmat qilib yuborilgan – Payg'ambarimizga nisbatan), "lavha ahalloh" (yozuv, lavh) kabi iboralar o'zgartirilgan yoki yangi metaforik kontekstda qo'llanilgan.

"Ey soching sha'ninda nozil oyati "hablul varid",

Davlati husnning uchun jon dardidir "hal min mazid". Bu yerda "hablul varid" (tomirga kiruvchi ip yoki gulning tomiri) ma'shuqaning sochlari va gulning barglari, tomirlari o'rtasidagi vizual va semantik o'xshashlikka asoslangan noyob metaforadir.

Atoiy g'azallarida ziddiyatli tushunchalarning birlashuvi orqali yangi ma'no qatlamlari hosil qilinadi:

"Chunki topti dardi ishqing lazzatin g'amgin ko'ngul,

Xotirimni ba'dazin qilg'umdurur g'am birla shod". "G'am birla shod" (g'am bilan shod bo'lmoq) – tasavvufdagi "huzn" (ilohiy g'am) tushunchasining metaforik ifodasi. Oshiq uchun hijron g'ami ham visl lazzatidir.

"Men xastani bir olqish uchun so'rg'oningizdin,

Sizga ne ziyon bo'lg'ay, agar bo'lsa mango sud". Bu yerda "olqish" (duo, maqto'v) va "sud" (foyda) o'rtasidagi munosabat shoirning o'zini "xasta" (kasal), ma'shuqani esa "tabib" yoki "shifo" manbai sifatida metaforizatsiya qilishiga olib kelgan.

Atoiy metaforalarining bir necha asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) kognitiv vazifasi: metaforalar orqali shoir olamni, insonni, Xudoni va ishqni anglashga harakat qiladi, "Mushkoti odam" metaforasi insonning kichik koinot ekanligini tushuntiradi.

2) estetik vazifasi: ma'shuqaning tashqi qiyofasi (yuz, ko'z, lab, qadd)ni tabiat va boshqa birliklar (quyosh, oy, kavsar, xanjar, Ka'ba) bilan o'xshatish orqali o'quvchida yuksak go'zallik tasavvurini uyg'otadi;

3) emotsionallik vazifasi: "Kuffori Haybar", "Husayni Karbalo" kabi metaforalar oshiqning iztirobi, qurbonlikka tayyorligi va ma'shuqaga bo'lgan cheksiz muhabbatini kuchli his-tuyg'ular bilan yetkazadi;

4) falsafiy-tasavvufiy vazifa: majoziy ishqni ilohiy ishq darajasiga ko'tarish, "Vahdat yo'lida ekti guli shohid-u mashhud" kabi metaforalar orqali zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) go'zallikning bir ekanligini isbotlash.

1-jadval.

Atoiy g'azallaridagi metaforalarning tasnifi va vazifalari

No	Vazifa turi	Tavsifi	Matndagi misol
1	Kognitiv vazifa	Metafora orqali shoir olamni, insonni va Xudoni anglashga harakat qiladi	"Mushkoti odam" - insonning kichik koinot ekanligini ifodalaydi
2	Estetik vazifa	Ma'shuqaning tashqi qiyofasini tabiat va boshqa hodisalarga o'xshatib, yuksak go'zallik tasavvurini uyg'otadi	Yuzi - quyosh, oy, oq chodir; ko'zlari - kamon, xanjar, Ka'ba
3	Emotsionallik vazifasi	Oshiqning iztirobi, qurbonlikka tayyorligi va cheksiz muhabbatini kuchli his-tuyg'ular bilan yetkazadi	"Kuffori Haybar", "Husayni Karbalo"
4	Falsafiy-tasavvufiy vazifa	Majoziy ishqni ilohiy ishq darajasiga ko'tarib, zohiriy va botiniy go'zallikning birligini isbotlaydi	"Vahdat yo'lida ekti guli shohid-u mashhud"

Xulosa. Atoiyning g'azallari o'zbek mumtoz she'riyatidagi metaforik fikrlashning eng yuksak cho'qqilaridan birini tashkil etadi. Shoir o'z asarlarida oddiy tashbehlardan ko'ra, murakkab, ko'p qatlamli, tarixiy, diniy va tasavvufiy bilimlarni o'zida mujassam etgan iste'oralardan foydalangan. Atoiy metaforalarining eng katta o'ziga xosligi shundaki, u zohiriy ishq bilan botiniy ishq o'rtasidagi chegarani metaforik ramzlar orqali yo'qotadi. Ma'shuqaning ko'zi ham "Ka'ba"dir, ham "kuffori Haybar"; labi ham "la'l"dir, ham "obi kavsar"; bel ham "xanjar"dir, ham "sarv". Bu ikki qutbning (muqaddas va

qahrli, hayotbaxsh va o'ldiruvchi) bir ma'shuqa qiyofasida birlashuvi Atoiyning ishq falsafasining asosini tashkil etadi. Shoirning "Firdavsiy", "Ayozi", "Jamshid", "Karbolo" kabi tarixiy va afsonaviy shaxslarni metaforik figuralar sifatida she'riyatga olib kirishi uning nafaqat ijodkor, balki chuqur bilimdon mutafakkir ekanligini ko'rsatadi. Atoiy g'azallaridagi metaforalar shunchaki badiiy bezak emas, balki inson ruhiyatining, koinot sirlarining va ilohiy haqiqatning o'ziga xos tilidir. Ushbu metaforik tizimni o'rganish nafaqat Atoiy ijodini, balki butun Sharq mumtoz she'riyatining falsafiy-estetik asoslarini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Сайфиддин Сайфуллох. Девони шайхзода Атойи. –Т.: Фан, 2008. –320б.
- [2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. Тошкент, I. 2006. – 680 б.; Тошкент, II. 2006. – 672 б.; Тошкент, III. 2007. – 688 б.; Тошкент, IV. 2008. – 608 б.; Тошкент, V. 2008. – 592 б.
- [3] O'rinboyev B., Qo'ng'urov R., Lapasov J. Badiiy tekstning lingvistik tahlili. – Toshkent, 1990. -31 b.
- [4] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – 312 б.
- [5] Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 140 б.
- [6] Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2000. – 158 б.
- [7] Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – 288 б.

